

ERFGOEDHUIS·ZH

Erfgoedhuis Zuid-Holland

Jaarverslag 2016

Samengesteld door: Judith Tegelaers, Onno Helleman, Evelien Masselink, Boy Biekhram
Eindredactie: Saskia Boom
Versie 2.0 | 3 mei 2017

Voorwoord

Voor u ligt het jaarverslag 2016 van het Erfgoedhuis Zuid-Holland (EGH), de uitvoerende erfgoedorganisatie van het erfgoedbeleid van de provincie Zuid-Holland (PZH). Dit verslag biedt een volledig overzicht van activiteiten en werkzaamheden door EGH in 2016.

Kerntaken

Binnen het Hoofdlijnenakkoord 2015-2019 'Zuid-Holland: slimmer, schoner en sterker' ligt de nadruk op de zeven erfgoedlijnen: ruimtelijke structuren of ensembles in het landschap bestaande uit erfgoedobjecten rond een specifiek thema. EGH vervult veel ondersteunende taken voor de zogeheten 'erfgoedtafels', overlegorganen waarbinnen stakeholders van een erfgoedlijn vertegenwoordigd zijn. Ook is EGH voortrekker van verschillende samenwerkingsprojecten binnen de erfgoedlijnen. Een overzicht van de activiteiten voor de erfgoedlijnen vindt u in hoofdstuk 1: 'Beleven van Erfgoed'. In dit hoofdstuk vindt u ook de activiteiten van EGH gericht op publieksbeleving van erfgoed.

Daarnaast krijgen binnen het Hoofdlijnenakkoord 2015-2019 de thema's molens (molenbiotopen en groot onderhoud), herbestemming en archeologie en publieksbereik extra aandacht. EGH ondersteunt de provincie hierbij door het coördineren van themaprojecten en het Molennetwerk ZH. Deze activiteiten vindt u terug in hoofdstuk 2 'Beschermen en benutten van Erfgoed'. Hier staan ook de (wettelijke) erfgoedtaken voor gemeenten en andere activiteiten ter behoud van cultuurhistorische waarden en ruimtelijke kwaliteit omschreven.

Intersectorale samenwerking

Wanneer het projecten betreft op het snijvlak van erfgoed en groen, werkt EGH stevast samen met haar groene partners het Zuid-Hollands Landschap (ZHL) en medewerkers van het project De Groene Motor. De prestaties van 2016 staan opgesomd in hoofdstuk 3 'Samenwerken in Landschap en Erfgoed'.

Extra dienstverlening

De Monumentenwacht ZH voert inspecties en andere opdrachten uit voor monumenteneigenaren en -beheerders en is daarmee de commerciële tak van EGH. In hoofdstuk 4 vindt u een overzicht van de activiteiten van de Monumentenwacht.

Ook voert EGH, naast de activiteiten die binnen de boekjaarsubsidie vallen, extra opdrachten uit voor PZH. Voorbeelden hiervan zijn de website www.archeologievanzuidholland.nl en de ondersteuning van het Archeologiehuis ZH in Alphen a/d Rijn. Ook voert EGH opdrachten uit voor fondsen, gemeenten en musea. Een overzicht van deze betaalde dienstverlening vindt u terug in hoofdstuk 5.

Meer weten?

Naast dit schriftelijke jaarverslag heeft EGH over 2016 ook een fotojaarverslag gemaakt. Dit is te raadplegen via www.erfgoedhuis-zh.nl. Hier vindt u ook de jaarrekening over 2016.

Inhoud

A.	Beleven van Erfgoed	4
A1.	Erfgoedlijnen: Algemene activiteiten	4
A2.	Erfgoedlijnen: Diensten en projecten per erfgoedlijn	7
A3.	Beleving door publieksbereik	13
B.	Beschermen en benutten van erfgoed	15
B1.	Ondersteuning (wettelijke) erfgoedtaken gemeenten	15
B2.	Archeologie in Zuid-Holland	17
B3.	Herbestemming & Transitie	19
B4.	Sectoraal: Molennetwerk	20
B5.	Sectoraal: Landgoederen en Religieus Erfgoed	21
C.	Samenwerken in 'Landschap en Erfgoed'	22
C1.	Onderzoek	22
C2.	Vrijwilligersondersteuning	22
D.	Monumentenwacht	24
D1.	Communicatie	24
D2.	Dienstverlening	24
D3.	Abonnees	24
E.	Overige betaalde dienstverlening	25
E1.	Opdrachten voor erfgoedinstellingen	25
E2.	Opdrachten d.m.v. fondsenwerving	25
E3.	Opdrachten voor de provincie Zuid-Holland	26
E4.	Overige opdrachten	30

A. Beleven van Erfgoed

Het grootste deel van haar beschikbare uren, namelijk 71%, wordt door EGH ingezet op de beleving van erfgoed. EGH ondersteunde ook in 2016 de zeven erfgoedlijnen met communicatie en educatieve diensten, de ontwikkeling van marketingtools, (historisch) inhoudelijke ondersteuning en uiteenlopend advies. Dit zowel voor eigen projecten als die van stakeholders. In totaal droegen we bij aan zo'n twintig projecten, waarbij we contacten onderhielden met de erfgoedlijndeelnemers maar ook met andere partijen binnen en buiten de provinciegrenzen. Daarnaast informeerden we onze achterban over actuele trends en ontwikkelingen, bijvoorbeeld door de organisatie van een 'inspiratiesessie sociale media' of een studiedag over audiovisuele ondersteuning in erfgoedinstellingen. Een kleiner deel van de uren voor het beleven van erfgoed is besteed aan publieksbereik buiten de erfgoedlijnen. Zo werd ook in 2016 de jaarlijkse Archeologische Kroniek uitgebracht, organiseerden we een studiedag over de Erfgoedwet en gaven we veel korte adviezen over publieksbereik aan spelers in het veld.

A1. Erfgoedlijnen: Algemene activiteiten

De algemene activiteiten rond de erfgoedlijnen zijn onder te verdelen in communicatie, erfgoededucatie en overige diensten.

A1.1 Communicatie

Website

De website www.geschiedenisvanzuidholland.nl is in 2016 in totaal ruim 130.000 keer bezocht, een stijging van het aantal bezoekers met meer dan 8 procent ten opzichte van 2015. Daarmee is het streefaantal van 120.000 bezoekers ruim gehaald. De website is afgelopen jaar geoptimaliseerd voor mobiel gebruik en ook binnen de rubriek 'Er op Uit' zijn enkele verbeteringen doorgevoerd, zodat deze beter aansluit op de behoeften van de doelgroep: publiek met een interesse in de geschiedenis en het erfgoed van Zuid-Holland.

Sociale media

EGH onderhield op verzoek van en in afstemming met de desbetreffende Erfgoedtafels diverse sociale mediakanalen voor de Erfgoedlijnen, zoals Facebook en Twitter. Daarnaast is voor geïnteresseerde deelnemers aan de zeven erfgoedlijnen op 23 februari 2016 op het Provinciehuis een praktische middag georganiseerd over het gebruik van sociale media. Kennis en ervaringen delen stonden tijdens deze 'inspiratiesessie sociale media' centraal. Drie bij de erfgoedlijnen Landgoederenzone, Limes en Goeree-Overflakkee betrokken personen waren uitgenodigd om te vertellen over hun eigen sociale media-strategie. Er werden cases behandeld over Facebook, Twitter en Instagram, met gelegenheid om vragen te stellen. De bijeenkomst trok 52 deelnemers en werd door de aanwezigen als leerzaam en inspirerend ervaren.

Nieuwsbrieven

Op verzoek van en in afstemming met de desbetreffende Erfgoedtafels verstuurd EGH ook in 2016 weer diverse nieuwsbrieven: Landgoederenzone (4x per jaar), Goeree-Overflakkee (2x per jaar), Oude Hollandse Waterlinie (2x per jaar) en Limes (3x per jaar).

Artikelen en advertenties via externe media

Naast de website www.geschiedenisvanzuidholland.nl zijn ook andere communicatiekanalen benut om het erfgoed van Zuid-Holland bij een breed publiek onder de aandacht te brengen. Zo is de in 2015 opgestarte samenwerking met magazine

Monumentaal in 2016 voortgezet (oplage: 6.000 exemplaren, landelijke verspreiding). Dit resulteerde in zes rijk geïllustreerde artikelen over het Archeologiehuis in Alphen aan den Rijn, buitenplaats Ockenburgh, Vinetaduin, de vestingsteden Schoonhoven en Nieuwpoort, de Menheerse Werf op Goeree-Overflakkee en de stadsherleving van de historische binnenstad van Schiedam. In iedere editie van Monumentaal is daarnaast een advertentie geplaatst ter promotie van evenementen rond de erfgoedlijnen.

Ook de samenwerking met de ANWB kreeg in 2016 een vervolg. Er is een promotie-item gefilmd op de Ruïne van Teylingen en Kasteel Keukenhof ter promotie van de Dag van het Kasteel in het televisieprogramma 'Land van ANWB'. Via online bannerings op websites van de ANWB en VVV zijn verschillende publieksactiviteiten rond de zeven erfgoedlijnen extra onder de aandacht gebracht. Ook werd een artikel geplaatst over de trekvaarten in de 'Special Water' van de ANWB, die in een oplage van 150.000 stuks bij de verschillende VVV's is verspreid.

A1.2 Erfgoededucatie

Koersaanpassing

De projecten, lespakketten en ideeën op gebied van educatie voor de erfgoedlijnen zijn tijdens de langdurige afwezigheid van de educatiemedewerker verder ontwikkeld en voorbereid door het afdelingshoofd Erfgoed & Beleving. Deze taken zijn in april 2016 overgenomen door de nieuwe Consulente Erfgoededucatie. Deze heeft – na het opmaken van de balans – een aantal aanbevelingen gedaan voor een andere benadering van doelgroepen en het breder ontsluiten van educatie via de life-long-learning theorie. De notitie die we hierover presenterden aan het hoofd van bureau CVT is opgenomen in het meerjarenbeleidsplan van PZH. Dit biedt EGH de mogelijkheid om de informatie die voor de verschillende lespakketten is verzameld via andere methodes te ontsluiten voor meer doelgroepen, oftewel om volgens het principe van liquid content te gaan werken: Informatie wordt flexibel (her)gebruikt en op maat ingezet voor een specifieke doelgroep. In essentie gaan we van 'educatie' naar 'leren' voor alle leeftijden en dit zowel formeel als informeel.

Borging en ontwikkeling van reeds opgezet materiaal

In 2016 is een vervolg gegeven aan de eerder ontwikkelde onderwijspakketten. Voor Goeree-Overflakkee betekende dat een derde Havendag Junior, die dit keer op drie locaties op het eiland werd georganiseerd: Op 2 juni in Middelharnis, op donderdag 9 juni in Ooltgensplaat en op donderdag 16 juni in Goedereede. De belangstelling was wederom groot. Dit was – volgens afspraak – de laatste keer dat EGH de Havendag Junior begeleidde. Het project gaat nu op eigen kracht verder en wordt opgepakt door organisaties op het eiland zelf.

Voor de Atlantikwall werd – na de presentatie van de Zuid-Hollandse versie in 2015 – een speciale Haagse versie van de educatieve film 'Atlantikwall. De Verborgene Grens' gemaakt. Deze is gepresenteerd tijdens de Bunkerdag op zondag 5 juni. Zo'n dertig medewerkers van de verschillende bunker- en kustverdedigingsmusea in ZH zijn met een 'terugkom'-middag opnieuw voorbereid op de ontvangst van scholen en andere bezoekers. Ook voor de andere kustprovincies Zeeland, Noord-Holland en Friesland werd een eigen versie van de film gemaakt.

Bij de Erfgoedlijn Waterdriehoek is op initiatief van CSG De Lage Waard in Dordrecht medewerking verleend aan een symposium over de beste manier om scholieren en erfgoedinstellingen zich voor elkaar te interesseren. Het symposium is echter wegens te weinig belangstelling in overleg met de betrokken ambtenaar doorgeschoven naar 2017.

Voor de Erfgoedlijn Trekvaarten is volgens afspraak gewerkt aan een betere wijze van het interesseren van de scholen voor dit onderwerp, en is de laatste bijgekomen trekvaart van Midden-Delfland aan het pakket en de uitklapkaart toegevoegd.

Presentatie van de nog ontbrekende onderwijspakketten

In 2016 werd zowel voor de erfgoedlijn Limes als de erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie een lespakket afgerond en gepresenteerd.

Voor de Limes betrof dit een lespakket over Romeinse bouwtechnieken voor de groepen 7 en 8 van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. De praktijkles is een samenwerking met Archeon. Leerlingen volgen in het themapark een buitenles over Romeinse technieken die tegenwoordig nog steeds worden toegepast bij de bouw van wegen, bruggen en waterbouwwerken. Indien een praktijkles niet mogelijk is zijn er aansprekende videoclips voorhanden om de technieken in het klaslokaal te tonen. Op 17 maart 2016 vond de eerste praktijkles plaats bij het Archeon. Deze werd goed beoordeeld door de deelnemende school, het Mozaïek uit Alphen aan den Rijn.

Het lespakket over de Oude Hollandse Waterlinie voor basis- en voortgezet onderwijs is op 15 juni gelanceerd tijdens een onderwijsochtend op Fort Wierickerschans. Bij de feestelijke aftrap waren zo'n honderd leerlingen van alle basisscholen in Bodegraven aanwezig. Het programma bestond uit verschillende activiteiten, zoals een verteltheater, een expositie met opdrachten en een speurtocht over de wallen van het Fort. Tijdens deze ochtend werden ook vijf filmpjes vertoond, waarin twee personages figuren: de 17de-eeuwse Neeltje en de hedendaagse Job. De filmpjes zijn onderdeel van de lesbrieven Oude Hollandse Waterlinie. Bij de organisatie van de dag werd samengewerkt met Stichting het Groene Hart (SGH). Zij presenteerden een leuke tentoonstelling over de waterlinie die langs scholen en bibliotheken gaat reizen. De succesvolle dag is aanleiding voor EGH en SGH om in de toekomst soortgelijke initiatieven te ontplooiën en om daarbij andere lokale spelers te betrekken.

Als kroon op het lespakket over de Oude Hollandse Waterlinie werd in 2016 een app met historisch opgezette filmbeelden ontwikkeld. Deze app biedt scholieren de mogelijkheid om via een spel op hun smartphone in hun eigen woonomgeving de waterlinie te ontdekken.

A1.3 Overige diensten

Provinciale Erfgoeddag 2016

In oktober vond de jaarlijkse Erfgoeddag plaats, dit keer in het Prinsenhof te Delft met als thema 'Erfgoed inspireert'. De ca. 230 deelnemers konden lezingen bijwonen rond drie deelthema's: herbestemming, burgerparticipatie en publieksbeleving. Onder de sprekers waren Ronald Rietveld van RAAAF architecten, Nicole van Dijk van Museum Rotterdam, Heleen van Praag van de Ideeënbroeders, Nienke Basslé van 10.000 HOURS, Barbara Struys en Inge de Geyter van Herita Vlaanderen, Pien Rommens van het Nederlands Openluchtmuseum, Cees van der Vlist van Werelderfgoed Kinderdijk, Gerben van Dijk van het H-Team, Arno Boon van Boei en Haiko Meijer van Onix NL. De catering werd verzorgd door Firma van Buiten, die mensen in dienst heeft met een afstand tot de arbeidsmarkt. Dit werd door de bezoekers zeer gewaardeerd. Ook was er een kleine Erfgoedexpo met erfgoedlijngerelateerde producten. De bezoekers beoordeelden de dag zeer goed met een gemiddelde beoordeling van 4,5 op een schaal van 5. Gedeputeerde Rik Janssen nam deel aan de plenaire sessie aan het einde van de Erfgoeddag en was tevens aanwezig bij de afsluitende netwerkbijeenkomst.

Promotionele filmpjes via lokale TV-zender

EGH ontwikkelde in 2016 een voorstel voor een serie laagdrempelige films over lokaal erfgoed. Hierbij was het uitgangspunt om op basis van bestaand en nieuw materiaal een serie portretten te maken over kleine instellingen en vrijwilligers en hun 'erfgoedverhaal'. Het project is aangeboden aan bureau CVT, maar werd niet gehonoreerd. Vervolgens heeft EGH het project in afgeslankte vorm voortgezet. In de periode oktober-december is bestaand beeldmateriaal uitgezonden in het programma 'Tijd voor Nostalgie'. Hier is door 15.333 mensen naar gekeken.

Studiedag over audiotours

Op 20 mei 2016 vond in het Onderwijsmuseum te Dordrecht een studiemiddag plaats over de toepassing van digitale tools in musea. Tijdens deze middag bespraken we de mogelijkheden van de vele tools en technieken die op dit gebied beschikbaar zijn, zoals iBeacons, persona's, avatars, audiotours, apps en QR-codes. Een aantal sprekers uit de museumwereld deelde hun ervaringen over dit onderwerp. Vervolgens konden de aanwezigen in een drietal workshops zelf met nieuwe technieken aan de slag. De middag werd door 68 deelnemers van musea en erfgoedinstellingen bezocht en goed beoordeeld.

A2. Erfgoedlijnen: Diensten en projecten per erfgoedlijn

Naast de algemene activiteiten voor de Erfgoedlijnen is EGH nauw betrokken bij de verschillende erfgoedtafels. Er zijn in 2015 verschillende projecten op de erfgoedlijnen uitgevoerd, waarvan hier een opsomming per erfgoedlijn.

A2.1 Erfgoedlijn Atlantikwall

Ondersteuning Erfgoedtafel

EGH verzorgde het secretariaat van de Erfgoedtafel, de voorbereiding en verslaglegging, alsmede de ondersteuning van de voorzitter en de projectleider bij de beoordeling van subsidieaanvragen. Ook een Facebookpagina en een Twitteraccount werden door EGH actief bijgehouden.

Atlantikwallfilm

In samenwerking met Filmproducent Ars Longa zijn – nadat in 2015 de Zuid-Hollandse versie verscheen – de versies voor Zeeland, Noord-Holland en Friesland gemaakt. De projectgroep bestond uit gedelegeerden van de vier kustprovincies en een vertegenwoordiging van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE). Nadat de betrokken partijen een laatste keer feedback konden geven op het beeldmateriaal en de bronnen zijn de films eind 2016 opgeleverd. EGH was zowel projectleider bij de eerste versie als bij de vier regionale versies.

Route App Atlantikwall

Voor de erfgoedlijn Atlantikwall is de laatste hand gelegd aan een app op het IZI Travel platform. Deze app voorziet in een vijftal korte wandelroutes in Goeree, Hellevoetsluis, Hoek van Holland, Den Haag/Scheveningen en Noordwijk. Gebruikers krijgen tijdens de wandeling uitleg over de Atlantikwall-objecten en ander erfgoed op hun route. De app IZI Travel zelf is open source en daarmee gratis te gebruiken voor de ontwikkeling van allerlei routes. De voordelen van het platform zijn de gegarandeerde technische updates, de goede verspreiding en het gebruiksgemak. De bijdrage van de erfgoedlijn is ingezet voor de productie, dat wil zeggen de ontwikkeling van content, een voice-over en het invoeren van de routes. EGH heeft bijgedragen aan het verwerven van extern specialistisch advies op eigen kosten.

A2.2 Erfgoedlijn Landgoederenzone Zuid-Holland

Algemeen

Het netwerk van de erfgoedlijn Landgoederenzone Zuid-Holland kwam in 2016 vijfmaal bijeen, op Buitenplaats Ockenburgh, Kasteel Keukenhof, Buitengoed Dorrepaal, Huys ten Donck en Buitenplaats Berbice. EGH verzorgde een presentatie van de uitkomsten van de in 2015 opgestelde stakeholdersanalyse en vier keer werd de nieuwsbrief Landgoederenzone ZH verstuurd.

Zitting werkgroep Ruimtelijk beeld Landgoederenzone

In 2015 heeft PZH aan H+N+S Landschapsarchitecten de opdracht geven om het Ruimtelijk beeld erfgoedlijn Landgoederenzone Zuid-Holland vorm te geven. Een aantal leden van het netwerk van de erfgoedlijn heeft bijgedragen aan het scherp krijgen van de uitvraag en heeft na selectie als klankbordgroep gefunctioneerd voor H+N+S. EGH had zitting in deze groep. De groep is in 2016 tweemaal bijeengekomen, en wel op 11 januari en 8 maart in Den Haag. De definitieve rapportage is onder de naam Hollands Buiten op 8 april opgeleverd en tijdens de bijeenkomst van het netwerk op 22 april gepresenteerd. In vervolg hierop is een start gemaakt om op basis van het rapport een afwegingskader te formuleren dat bijdraagt aan de realisatie van de ambitie van de erfgoedlijn Landgoederenzone Zuid-Holland. Hiertoe werd een werkgroep geformeerd. EGH heeft zitting in deze werkgroep. De werkgroep kwam in 2016 tweemaal bijeen, en wel op 18 en 30 mei.

Deelname Landschapstafel Duin, Horst en Weide

EGH is (op uitnodiging) deelnemer aan de Landschapstafel Duin Horst en Weide. Het gebied omvat de gemeenten Den Haag, Leiden, Voorschoten, Wassenaar en Zoetermeer. Behalve deze gemeenten hebben de ANWB, Dunea, de Agrarische Natuurvereniging Santvoorde, Natuur & Milieufederatie Zuid-Holland, Vlietland, Van der Valk, Recron, Staatsbosbeheer en de Stichting Horst & Voorde en EGH de intentieverklaring ondertekend. Doelstelling is de landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische authenticiteit van het gebied te waarborgen, de vitaliteit te versterken en de beleefbaarheid te vergroten. Om deze doelstelling te verwezenlijken wordt gefocust op stad/land relaties, slow lanes als ruggengraat, het netwerk als haarvaten van het gebied en op aantrekkelijke bestemmingen. De Landschapstafel kwam in 2016 tweemaal bijeen en wel op 24 maart in bezoekerscentrum De Tapuit in Meijndel te Wassenaar en op 23 juni in Den Haag. Op 24 maart werd de intentieverklaring Duin Horst en Weide getekend en aan gedeputeerde Han Weber aangeboden. Op basis van de gezamenlijke ambitie is een meerjarenprogramma Duin Horst en Weide vastgesteld. Dit plan heeft een looptijd van vier jaar. Per jaar wordt gekeken of de gestelde doelen zijn gehaald. Naast het meerjarenprogramma is in 2016 ook een communicatieplan opgesteld.

Dag van het Kasteel 2016

Ook in 2016 nam de erfgoedtafel Landgoederenzone deel aan de landelijke Dag van het Kasteel. Achttien kastelen, landgoederen en buitenplaatsen in Zuid-Holland openenden op 16 mei hun deuren voor het publiek met een door EGH gecoördineerd programma. Op verzoek van de stakeholders diende EGH een projectvoorstel in bij PZH, het Prins Bernhard Cultuurfonds Zuid-Holland (themafonds Landgoederenzone Zuid-Holland) en het Fonds 1818 en bracht zo de benodigde financiën voor de organisatie bijeen. Vervolgens verzorgde EGH de programmatie en promotie van het evenement. Iedere deelnemer had een op de eigen locatie afgestemd publieksprogramma. Per locatie was er een sheet beschikbaar met informatie over de locatie en het geboden programma. De sheets zijn gepresenteerd op de website www.geschiedenisvanzuidholland.nl. Daarnaast is er een flyer geproduceerd die breed werd verspreid. Nieuw was dat er vier fietsroutes zijn ontwikkeld die een aantal locaties met elkaar verbonden. De fietsroutes waren op de flyer aangegeven. Op de dag zelf waren de deelnemende locaties herkenbaar aan de banners, vlaggen en spandoeken. De opening werd verricht door gedeputeerde Rik Janssen op kasteel Duivenvoorde. In totaal heeft de Dag van het Kasteel 14.701 bezoekers getrokken en waren er 253 vrijwilligers op de verschillende locaties actief. De vrijwilligers hebben in totaal 2.047 uur geïnvesteerd in de organisatie van de dag.

Kwaliteitsimpuls Zocherparken

Zoals de titel al aangeeft beoogt dit project een impuls te geven aan de in de Landgoederenzone Zuid-Holland gelegen parken die zijn ontworpen door telgen uit het tuinarchitectengeslacht Zocher. Dit door onderzoek te doen naar het ontwerpidoom van de genoemde ontwerpers en door op basis van dit onderzoek een handreiking te bieden aan eigenaren en beheerders bij herstel en onderhoud van de parken. Het onderzoek werd uitgevoerd door de Stichting In Arcadië (Maartje Bos, Ronald van Immerseel en Peter Verhoeff) in samenwerking met Korneel Aschman van Korneel Aschman Advies. In 2016 heeft Merel Haverman, studente erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam, als stagiaire van EGH, in het kader van het onderzoek van het project gedurende een half jaar drie deelonderzoeken verricht:

1. De samenhang van het voormalige buiten Boschlust en De Koekamp in Den Haag;
2. De veronderstelde parkaanleg van Louis Paul Zocher op Zuidwijk in Wassenaar;
3. De catalogi van de kwekerij Rozenhagen van de Zochers in Haarlem.

Het project kent een project- en een klankbordgroep. De klankbordgroep kwam driemaal bijeen en wel op 3 maart in het Meisjeshuis te Delft (EGH), 19 mei in Kasteel Oud-Poelgeest te Oegstgeest en 1 november in de Raadzaal van het gemeentehuis Voorschoten. De leden van de klankbordgroep hebben met hun kennis en expertise bijgedragen aan het onderzoek en de neerslag daarvan (de rapportage) door feedback te geven aan de onderzoekers en kritisch mee te lezen. Een smaldeel van de klankbordgroep vormde de projectgroep. Naast het leveren van inhoudelijke kennis en expertise hield deze groep zich ook bezig met het behalen van de doelstellingen van het project (beantwoordt het onderzoek aan de vraag, worden de beoogde doelgroepen met het onderzoeksresultaat gediend). De projectgroep kwam in 2016 vijfmaal bijeen en wel op 19 januari op de buitenplaats Vredenoord in Den Haag, op 15 februari in het gemeentehuis van Rijswijk, op 3 mei in het Raadhuis te Leidschendam en op 25 augustus en 21 september in Voorschoten.

De rapportage is in december 2016 in definitieve vorm opgeleverd. De uitkomsten van het onderzoek – en dan met name de nieuw verworven inzichten – zullen in het voorjaar van 2017 tijdens een symposium worden gepresenteerd. Op basis van het rapport zal een handzame handreiking worden samengesteld en wordt een workshop georganiseerd voor tuinbazen. Tevens wordt er in 2017 een publicatiebrochure over de Zocherparken uitgebracht.

LandGOEDwandelen

Het project LandGOEDwandelen beoogt om bewegwijzerde wandelroutes uit te zetten door het zuidelijke deel van de Landgoederenzone Zuid-Holland (gemeenten Leidschendam-Voorburg, Rijswijk, Voorschoten en Wassenaar). Het project kent een projectgroep, die in 2016 driemaal bijeen kwam en wel op 2 februari in Voorschoten, op 11 maart in Den Haag en op 3 mei in Leidschendam. In 2016 werden de wandelroutes definitief vastgesteld, werd het bureau Reijers Communicatie geselecteerd om een aantal producten in het kader van het project te ontwikkelen (start- en informatiepanelen, een responsieve website e.d.). Dit in overeenstemming met de huisstijl zoals eerder ontwikkeld door Victor de Leeuw. Daarnaast zijn er door EGH teksten geschreven voor de verschillende communicatiemiddelen en er is beeldmateriaal verzameld. Via een aanbestedingsprocedure is Folkersma Routing en Sign geselecteerd om de routes daadwerkelijk in het veld uit te zetten (plaatsen markeringsschildjes, start- en informatiepanelen etc.).

Het project liep vertraging op omdat – ondanks eerdere berichten – in verschillende gemeenten een definitief akkoord moest worden gegeven op het traject van de route en met name de plaatsing van de start- en informatieborden. De officiële opening van de routes is voorzien voor het voorjaar van 2017.

Landgoederen en Buitenplaatsen in de Tweede Wereldoorlog

In de Tweede Wereldoorlog werden veel landgoederen en buitenplaatsen gevorderd door de Duitsers. Er werden officieren ingekwartierd, bunkers aangelegd en soms werd een landhuis in zijn geheel gesloopt vanwege de aanleg van de Atlantikwall. Maar er werden ook schatten verborgen en onderduikers gehuisvest. EGH legde deze sporen, verhalen en herinneringen vast in twaalf korte films, samen met (oud)bewoners, ooggetuigen, vrijwilligers en andere betrokkenen. De films zijn gelanceerd op de Erfgoeddag en te bekijken op www.geschiedenisvanzuidholland.nl. Via een uitgebreide Facebookcampagne zijn de films extra onder de aandacht gebracht van mensen die in de buurt van de desbetreffende landgoederen wonen. In totaal zijn de films in het laatste kwartaal van 2016 in totaal al ruim 280.000 keer bekeken en zijn er veel positieve reacties ontvangen.

Hollands Buiten

Het rapport Hollands Buiten vormt tevens het uitgangspunt voor het ontwikkelen van een overkoepelende merk- en marketingstrategie voor de Landgoederenzone Zuid-Holland. Hiertoe is door de communicatiewerkgroep Landgoederenzone Zuid-Holland (waarin EGH zitting heeft) een voorstel ontwikkeld. Dit voorstel is door EGH als erfgoedlijnproject ingediend voor het jaar 2017. Het project is opgenomen in het Maatregelenpakket erfgoedlijnen 2017 en zal worden uitgevoerd in voornoemd jaar, met EGH als coördinerende partij.

A2.3 Erfgoedlijn Limes

Ondersteuning Erfgoedtafel

EGH verzorgde het secretariaat van de Erfgoedtafel, de voorbereiding en verslaglegging, alsmede de ondersteuning van de voorzitter en de projectleider bij de beoordeling van subsidieaanvragen.

Algemeen

Tijdens de intervisiebijeenkomst met gedeputeerde Rik Janssen en de onafhankelijke tafelvoorzitters van de erfgoedlijnen is besproken dat het wenselijk is om de selectiecriteria die worden benut om projecten te beoordelen aan te scherpen. Dit om de voor 2020 gestelde doelen te behalen. In 2016 werden hiertoe ten aanzien van de erfgoedlijn Romeinse Limes Zuid-Holland de eerste stappen genomen. Op 15 februari bereidde een smaldeel van de stakeholders onder leiding van voorzitter Jos Wiene in het gemeentehuis van Katwijk een bijeenkomst voor, die tot doel had om de doelstellingen voor 2020 helder te krijgen en om aan de hand hiervan de criteria aan te scherpen. Aan de hand van de uitkomsten van deze voorbereidende brainstorm werden tijdens de eerste netwerkbijeenkomst in het RMO in Leiden verschillende thema's in groepjes besproken en de criteria aangescherpt.

Daarnaast vonden er in 2016 drie netwerkbijeenkomsten plaats en wel op 11 maart (RMO te Leiden), 2 juni (Landgoed De Hooge Burch in Alphen aan den Rijn (Zwammerdam) en 8 september (Streekmuseum Reeuwijk in Bodegraven-Reeuwijk). Tijdens de laatste bijeenkomst nam Jos Wiene afscheid als onafhankelijk voorzitter van het netwerk.

Leven langs de Limes, tentoonstellingen Archeologiehuis Zuid-Holland

Onder het motto 'Duik in het Romeinse verleden' zijn in 2016 binnen het kader van het project 'Leven langs de Limes' twee tentoonstellingen ingericht op de vide van het Archeologiehuis Zuid-Holland. Deze tentoonstellingen volgden op de twee in 2015 georganiseerde exposities. De eerste tentoonstelling was gewijd aan Romeins Bodegraven en werd op 17 maart geopend door wethouder Jan Leendert van den Heuvel van de gemeente Bodegraven-Reeuwijk, voorzitter Leendert Spijker van Stichting Historische Kring Bodegraven en voorzitter Remmert Kerst van Streekmuseum 'Reeuwijk'. Op de tentoonstelling was het bekende vloektablet te zien dat in Bodegraven is gevonden (bruikleen collectie Museum Het Valkhof te Nijmegen). De tweede tentoonstelling was gewijd aan het castellum van Zwammerdam en de aldaar gevonden schepen en werd op 6 juli geopend door gedeputeerde Rik Janssen van PZH en wethouder Kees van Velzen van de gemeente Alphen aan den Rijn. Voor de tentoonstelling keerde één van de beroemde Zwammerdamschepen – een Romeinse boomstamkano – weer terug naar Zuid-Holland. Naast vondsten uit Zwammerdam waren ook twee helften van een houten duiker uit de Romeinse tijd (gevonden in Bernisse) en een Romeinse mijlpaal uit Rijswijk in het Archeologiehuis opgesteld. De tentoonstellingen worden gedigitaliseerd, zodat ze ook na afloop nog te zien zijn. De digitale presentaties vindt men onder 'tentoonstellingen' op www.archeologiehuiszuidholland.nl

Branding en Marketing Romeinse Limes

Om de Romeinse Limes in de markt te zetten als toeristisch-recreatieve bestemming, is het noodzakelijk om het grootste archeologische monument van Nederland voor het grote publiek herkenbaar te positioneren en het voor ondernemers aantrekkelijk te maken om Limes arrangementen te ontwikkelen. In 2016 zijn de eerste stappen genomen om dit te bereiken door de doelstelling, doelgroepen en uitgangspunten te formuleren. Op basis hiervan kan een branding- en marketingstrategie worden ontwikkeld. Onder leiding van BrandFuel is hieraan gewerkt door een werkgroep waarin ondermeer EGH zitting had. Een aantal bureaus is gevraagd een offerte uit te brengen. De bureaus werden uitgenodigd zich te presenteren aan een afvaardiging van de werkgroep. Hierin hadden vertegenwoordigers van de Stichting Romeinse Limes Nederland (RLN), PZH en EGH zitting. The Missing Link had de beste papieren en is geselecteerd om de opdracht uit te voeren. Om de opdracht daadwerkelijk te laten uitvoeren is in het kader van de subsidieregeling erfgoedlijnen door de RLN een projectvoorstel bij PZH ingediend. Het project is opgenomen in het Maatregelenpakket 2017.

Limes paspoort en Limes in beeld

In 2016 werden de projecten Limes paspoort en Limes in beeld voorbereid en de projectvoorstellen ingediend bij PZH. Beide projecten zijn opgenomen in het Maatregelenpakket erfgoedlijnen 2017.

A2.4 Erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie

Algemeen

In 2016 vonden er vier netwerkbijeenkomsten plaats en wel op 11 maart in het Waterliniemuseum op Fort Vechten, 16 juni in het Oude Stadhuis te Nieuwpoort, 15 september op het Fort Nieuwersluis in Nieuwersluis en 1 december in de Garenspinnerij te Gouda. EGH was vertegenwoordigd in de commissie die de in 2016 ingediende projectvoorstellen voor 2017 heeft beoordeeld en gerangschikt. Verder had EGH zitting in de commissie die de actualisatie van de gebiedsvisie Oude Hollandse Waterlinie begeleidde. De oplevering van de geactualiseerde gebiedsvisie staat gepland in februari 2017.

Public Relations & Communicatie

Naast het artikel over de Vestingsteden Schoonhoven en Nieuwpoort voor het blad Monumentaal (zie A1.1) gaf EGH Luc Panhuijsen opdracht een artikel te schrijven over de Oude Hollandse Waterlinie voor publicatie op de website www.geschiedenisvanzuidholland.nl. Het artikel richt zich op de twee hoofdrolspelers van het Rampjaar, de Franse koning Lodewijk XIV en de stadhouder-prins Willem III.

Sociale media

In samenspraak met de medewerker PR & Communicatie van het EGH is door EGH een Facebookpagina en een Twitteraccount Oude Hollandse Waterlinie ontwikkeld. Deze werden in maart operationeel. Sinds die tijd zijn er 13 facebookberichten en 41 tweets geplaatst.

Er-op-Uitfolder Oude Hollandse Waterlinie

EGH ontwikkelde voor de erfgoedlijn Oude Hollandse Waterlinie in samenwerking met Stichting Groene Hart, Struinen en Vorsen, het Waterschap Amstel, Gooi en Vecht en Rivierduinen een Er-Op-Uitfolder. De folder verscheen op 13 april in een oplage van 2.500 exemplaren en werd vooral verspreid in het inundatiegebied van de Oude Hollandse Waterlinie.

Koenschans Hersteld!

Dit is een project van onze partner ZHL dat als doel heeft de Koenschans, een onderdeel van de Oude Hollandse Waterlinie, te herstellen en weer toegankelijk en beleefbaar te maken. EGH droeg bij aan het project door ondersteuning te bieden bij de opstart van het project, bij het selecteren van een bureau dat een plan maakt voor de herinrichting van de schans en bij het organiseren van een bewonersavond om draagvlak voor het project te creëren.

A2.5 Erfgoedlijn Trekvaarten

Ondersteuning Erfgoedtafel

EGH nam deel aan alle vergaderingen van de erfgoedtafel Trekvaarten en ondersteunde de voorzitter en de projectleider bij agendabeheer, inhoudelijke kwesties en het beoordelen van subsidieaanvragen. Een Facebookpagina en Twitteraccount werden actief door EGH bijgehouden.

Historische Atlas van de Schie

Binnen de erfgoedlijn Trekvaarten vond in 2016 de voltooiing plaats van de Atlas van de Schie. Het initiatief voor deze Atlas lag bij de afdeling Erfgoed & Beleving. Aan deze landschapsbiografie van het gebied tussen Delft, Schiedam en Rotterdam is vanaf 2014 gewerkt, samen met de RCE en enkele zelfstandige onderzoekers. Dit resulteerde in een rijk geïllustreerde publicatie van 220 pagina's op groot formaat, uitgegeven door Uitgeverij Thoth in Bussum. Op 30 november 2016 werd het

eerste exemplaar aangeboden aan de heer Jaap Smit, Commissaris van de Koning in Zuid-Holland. De Atlas biedt een overzicht van 2500 jaar aan menselijk ingrijpen in het Schiegebied. Hij wordt intussen goed ontvangen en levert ook flink wat publiciteit op. De Atlas is hoofdzakelijk gefinancierd door PZH en de RCE, de laatstgenoemde via een z.g. WooS-subsidie van het Ministerie van OCW. Het EGH heeft niet alleen een eigen financiële bijdrage geleverd, maar er zijn sinds 2014 ook veel werkuren (plm. 1000) ingestoken als onderdeel van de inspanningen voor de erfgoedlijn Trekvaarten.

A2.6 Erfgoedlijn Waterdriehoek

Ondersteuning erfgoedtafel

EGH ondersteunde in de voorbereiding van de drie bijeenkomsten van deze Erfgoedtafel en nam ook aan de bijeenkomsten deel. De Erfgoedlijn Waterdriehoek heeft geen ander intern communicatiemiddel dan e-mail. Dordrecht Marketing stuurt af en toe een Nieuwsbrief rond, die ook aan de deelnemers van de erfgoedtafel Waterdriehoek wordt verzonden.

Waterpaspoort

In 2015 werd in opdracht van de erfgoedtafel een Waterpaspoort voor kinderen ontwikkeld en geproduceerd. Omdat het paspoort gretig aftrek vond, heeft EGH in 2016 een tweede geupdate druk uitgebracht en verspreid. De oplage bedroeg 5.000 exemplaren. Ook deze is weer goed afgezet via alle lokale netwerken en stakeholders langs de erfgoedlijn. Voor de kinderen die met de eerste druk van het paspoort stempels hadden verzameld is in het Baggermuseum in Sliedrecht een 'oorkondeuitreiking' georganiseerd. De kinderen ontvingen hun oorkonde op 4 december uit handen van Sinterklaas.

A2.7 Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee

Ondersteuning Erfgoedtafel

EGH nam aan de bijeenkomsten deel. Er zijn twee nieuwsbrieven verstuurd naar de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee, die door EGH zijn geredigeerd en samengesteld. EGH ondersteunde daarnaast door aanwezig te zijn bij brainstormsessies en door advies te geven aan stakeholders. Ook werd een nieuwe aanvraag voor 2017 voorbereid met de lokale partners Stichting Podium en VVV Goeree-Overflakkee.

Bijdrage aan ontsluiting van Watersnoodramp 1953

EGH leverde een inhoudelijke bijdrage aan een project van de gemeente Goeree-Overflakkee, dat tot doel had informatie en verhalen over de Watersnoodramp op Goeree-Overflakkee te ontsluiten. Dit resulteerde in drie artikelen waarin het verhaal van de Ramp, de wederopbouw en de Deltawerken worden verteld. Deze verhalen, geïllustreerd met historische foto's en (bestaande) video's met ooggetuigenverhalen, zijn in januari 2016 gepubliceerd op de website www.geschiedenisvanzuidholland.nl. Aan het project werd ook meegewerkt door het Streekarchief en Tauw B.V. In het najaar van 2016 is de online publicatie door de gemeente Goeree-Overflakkee doorvertaald naar het magazine De Ramp, dat op diverse verkooppunten op het eiland te koop is. EGH verzorgde hiervoor een groot deel van de beeldredactie.

Portret van een Eiland: Vijf korte films

In 2016 is het project 'Portret van een Eiland' ontwikkeld. Via vijf korte documentairefilms wordt het erfgoed van het eiland Goeree-Overflakkee gepromoot richting verschillende doelgroepen: inwoners, nieuw te verwelkomen inwoners, zakelijke bezoekers en toeristen/recreanten. In iedere film is een inwoner van het eiland geportretteerd. Zij vertellen over de unieke en meeslepende band die eilanders met het water hebben. De voorpremière vond plaats in het Diekhuus in Middelharnis en in aanwezigheid van erfgoedtafeldeelnemers, voorzitter Gerrit de Jong, burgemeester Grootenboer en de hoofdrolspelers. De films zijn tijdens de Open Monumentendag op 10 september 2016 onder grote belangstelling vertoond aan het publiek en zijn sindsdien op diverse andere plekken op het eiland getoond. De reacties zijn vanuit alle hoeken positief. Een Facebook

Ads-campagne resulteerde in 20.600 vertoningen. Inmiddels zijn de films ook in het Engels ondertiteld. Ze zijn permanent beschikbaar op www.geschiedenisvanzuidholland.nl en worden op diverse andere kanalen gedeeld.

A3. Beleving door publieksbereik

De activiteiten voor publieksbereik zijn erfgoedbreed en vallen buiten de erfgoedlijnen. Ze zijn onder te verdelen in communicatieactiviteiten, deskundigheidsbevordering en ontwikkeling.

A3.1 Communicatie

Nieuwsbrieven

De digitale nieuwsbrief Erfgoed & Beleving is vier keer verstuurd naar circa 1750 mensen in het werkveld van musea, archieven, historische verenigingen en overig. Daarnaast zijn ter promotie van de vrijwilligerscursussen in totaal 27 nieuwsbrieven verstuurd naar steeds 1.150 contacten.

Provinciale Archeologische Kroniek

Ieder jaar worden bij opgravingen in Zuid-Holland archeologische resten gevonden, maar het kan soms jaren duren voordat de onderzoeksresultaten zijn uitgewerkt en gepubliceerd. Om belangstellenden op de hoogte te houden van actuele archeologische ontdekkingen, publiceren we jaarlijks de Archeologische Kroniek. De reguliere online editie is in september 2016 gepubliceerd op www.geschiedenisvanzuidholland.nl. Om de resultaten extra onder de aandacht te brengen, zijn in november 1.000 exemplaren gedrukt en hebben alle archeologische vrijwilligers in Zuid-Holland (leden van de AWN en van andere archeologische verenigingen) een exemplaar ontvangen. Dit leverde veel positieve reacties op.

A3.2 Deskundigheidsbevordering

Studiemiddagen

Samen met het Nationaal Archief en PZH is op 20 juni 2016 een succesvolle studiemiddag georganiseerd over de Zuid-Hollandse archiefcollecties die worden bewaard bij het Nationaal Archief. Twee experts van het Nationaal Archief en de provinciearchivaris van PZH lieten de dertig aanwezige deelnemers kennismaken met diverse archieven en gaven tips over het doen van onderzoek. Aansluitend was er een rondleiding door de expositie 24 uur met Willem, over koning Willem I.

Samen met de Vereniging voor Musea in Zuid-Holland (VMZH) is een studiemiddag verzorgd voor 46 deelnemers bij het vernieuwde Museum Vlaardingen met het thema Het nieuwe Museum: Veranderingsprocessen. Spreker op deze middag van 18 april was journalist Thomas von der Dunk. De VMZH wordt administratief ondersteund door het EGH.

De Kring van Zuid-Hollandse Archivarissen (KZHA), eveneens door EGH ondersteund, heeft op 20 april 2016 voor leden en betrokken (archieff)professionals een informatiemiddag georganiseerd met het thema: De toekomst van de archieffunctie in de digitale wereld. De themamiddag in Gouda maakte deel uit van de nieuwe koers van de KZHA om de archiefcollega's in Zuid-Holland deskundigheidsbevordering aan te bieden in de vorm van trainingen en bijeenkomsten. EGH heeft de KZHA bij deze sessie ondersteund. Daarnaast was er een inhoudelijke bijeenkomst voor leden van de KZHA op 26 oktober in Leiden met als thema: e-depot. Aansluitend op beide informatiesessies waren er twee ledenvergaderingen.

Vrijwilligerscursussen

Veel (streek)musea, historische verenigingen, archieven en andere erfgoedinstellingen ontlenen hun bestaansrecht aan de inzet van vrijwilligers, waarvan er alleen al in Zuid-Holland tienduizenden actief zijn. Om hen professioneel te ondersteunen bij het behouden en ontsluiten van erfgoed, verzorgde EGH in 2016 39 cursussen, via de projecten 'Dan doen we het zelf' en 'Netwerkaanpak Erfgoedvrijwilligers'. De trainingen op gebied van rondleiden, klantvriendelijkheid, collectiebeheer, sociale media, opzetten van tentoonstellingen en erfgoededucatie werden zeer enthousiast ontvangen. Het gemiddelde waarderingcijfer van beide trajecten was een 8+. Er deden dit jaar in totaal 583 vrijwilligers mee van 113 erfgoedinstellingen. Om de deelnemers te informeren en enthousiasmeren werden 27 nieuwsbrieven verstuurd in 2016. Met het einde van de cursustrajecten in zicht, ontstond dan ook de vraag om de ondersteuning een meer permanent karakter te geven. Het succes van het traject is gelukkig ook gezien door Fonds1818. Samen met hen en PZH heeft EGH een nieuwe aanvraag voor 2017 voorbereid.

Advisering erfgoedinstellingen

De erfgoedconsulenten gaven meer dan zeventig adviezen aan erfgoedinstellingen via de helpdesk, werkbezoeken en kortlopende adviezen.

A3.3 Ontwikkeling

Hidden Gems – verborgen parels

Hoe zorg je als klein museum dat je 'future proof' bent? Wat verwacht de nieuwe generatie museum- en erfgoedbezoekers? De Technische Universiteit Delft (onderzoeksgroep MuseumFutures) en NHTV Breda University of Applied Sciences vroegen aan EGH en onze collega's van Erfgoed Brabant om deel te nemen aan het project 'Hidden Gems'. Daarbij worden studenten aan beide opleidingen uitgedaagd om aanbevelingen te doen (en in een later stadium uit te werken) die ertoe leiden dat kleine erfgoedinstellingen die niet het aantal bezoekers van de grote musea evenaren, noch de bijbehorende budgetten hebben, toch kunnen investeren in nieuw publiek, en de presentatie van de collectie weten aan te passen naar futureproof zonder identiteitsverlies. EGH is als intermediair bij dit project betrokken, en ziet kansen voor kleine erfgoedinstellingen. In 2016 starten de eerste studenten met hun afstudeeropdracht; het is de bedoeling dat in 2017 aanbevelingen worden gedaan aan Erfgoed Brabant en Erfgoedhuis ZH om de kleinere erfgoedinstellingen daadwerkelijk te helpen met de aanbevelingen die een nieuwe generatie doet. Het is de bedoeling dat het project meerdere jaren loopt, al zal er na de eerste afstudeerders in 2017 tussentijds geëvalueerd worden.

De Erfgoedwet en de LAMO:

Op 27 oktober organiseerde EGH een studieochtend voor met name musea, en ook geïnteresseerde gemeenten, over de consequenties van de nieuwe Erfgoedwet voor collectiebeherende instellingen.

In de Erfgoedwet is vastgelegd hoe met ons erfgoed wordt omgegaan, wie welke verantwoordelijkheden daarbij heeft en hoe het toezicht daarop wordt uitgeoefend. Daarmee spreekt de regering het vertrouwen uit dat de sector voldoende kennis, deskundigheid en betrokkenheid heeft om de zorg voor ons cultureel erfgoed in de praktijk waar te maken. Maar of dat zo is blijkt nu pas uit de praktijk. Met sprekers van nationaal niveau en kennis hebben we het Zuid-Hollandse erfgoedveld bijgepraat. In totaal werd de ochtend door 46 deelnemers bezocht.

B. Beschermen en benutten van erfgoed

Het beschermen en benutten van erfgoed neemt 29% van de uren van het EGH in beslag. Deze werkzaamheden bestaan uit: de ondersteuning van wettelijke erfgoedtaken van gemeenten, de archeologie van Zuid-Holland en cultuurhistorische waarden en ruimtelijke kwaliteit. Ook de aandacht voor de molens en de activiteiten voor het Molennetwerk ZH vallen binnen deze uren.

B1. Ondersteuning (wettelijke) erfgoedtaken gemeenten

De ondersteuning van de wettelijke erfgoedtaken van gemeenten omvat, naast deskundigheidsbevordering, ook het organiseren van informatiebijeenkomsten, advisering, het doen van werkbezoeken en het vormen en instandhouden van netwerken.

B1.1 Digitale informatievoorziening

Nieuwsbrieven

Dit jaar zijn zes digitale nieuwsbrieven Erfgoed & Ruimte verzonden naar een bestand van 876 mailadressen. Dit gebeurde in februari, mei, juli, september, november en december.

B1.2 Deskundigheidsbevordering

Cursus Actualiteiten en Ontwikkelingen

De cursus Actualiteiten en Ontwikkelingen was gepland op donderdag 24 november 2016. Het cursusprogramma is door EGH samengesteld in afstemming met de RCE, PZH en het Nationaal Restauratiefonds. Vanwege het beperkte aantal aanmeldingen is besloten de cursus op genoemde datum niet door te laten gaan. Onder potentiële deelnemers is de vraag uitgezet of er interesse is voor de cursus als deze begin 2017 zou worden aangeboden. Op basis van deze enquête is besloten de cursus op 14 februari 2017 aan te bieden.

Informatiebijeenkomsten Erfgoed & Ruimte

In 2016 zijn vier informatiebijeenkomsten georganiseerd. Uitnodigingen zijn verstuurd naar 876 mailadressen. De informatiebijeenkomsten werden eveneens aangekondigd in de digitale nieuwsbrieven van de afdeling Erfgoed & Ruimte en op de website van EGH.

De thema's van de bijeenkomsten waren achtereenvolgens:

1. bouwhistorie & herbestemming (10 maart in het Best Western Hotel te Gouda), aantal deelnemers: 25;
2. erfgoed & toerisme (19 mei in Streekmuseum Krimpenerwaard in Krimpen aan den IJssel), aantal deelnemers: 15;
3. erfgoed & handhaving (22 september in het molenaarshuis van molen De Roos in Delft), aantal deelnemers: 25;
4. erfgoed & veiligheid (8 december in het Jenevermuseum in Rotterdam Delfshaven), aantal deelnemers: 21.

Factsheet Erfgoedwet en Omgevingswet

Om gemeenten een handreiking te bieden bij het interneren en implementeren van de in 2016 van kracht geworden Erfgoedwet en bij het anticiperen op de nog vast te stellen Omgevingswet, is een factsheet voor gemeenten opgesteld die online beschikbaar is gesteld.

B1.3 Ondersteuning

Werkbezoeken gemeenten

In 2016 zijn werkbezoeken afgelegd aan de gemeenten Binnenmaas (tweemaal: gemeentelijk beleid en knelpunten en regionaal beleid), Cromstrijen (regionaal beleid), Delft (tweemaal: Strategisch Netwerk Monumentenzorg), Korendijk (regionaal beleid), Leiden (molenbiotopen), Molenwaard (actievere inzet Oude Hollandse Waterlinie), Oud-Beijerland (regionaal beleid), Strijen (regionaal beleid), Westland (groenbeheerplannen molenbiotopen).

Adviezen op maat

Aan de volgende gemeenten werd in 2016 een advies op maat gegeven:

- Alblasserwaard-Vijfheerenlanden: advies aan de Stichting Boerderij & Erf Alblasserwaard – Vijfheerenlanden ten behoeve van de organisatie van een brainstorm over te ondernemen acties en activiteiten.
- Alphen aan den Rijn: advies aan het Historisch Genootschap Koudekerk over een diorama van kasteel Groot Poelgeest.
- Bodegraven-Reeuwijk: advies aan een burgerinitiatief te Bodegraven over de subsidieregeling publieksbereik archeologie Zuid-Holland t.b.v. een initiatief in het kader van de Limes te Bodegraven.
- Brielle: advies aan de gemeente Brielle over inrichting van de openbare ruimte Catharinaklooster.
- Gorinchem: advies aan een gemeenteraadslid van Gorinchem omtrent vergunningverlening en archeologie.
- Delft: advies aan medewerkers van molen De Roos in Delft over vrijwilligersmanagement.
- Den Haag: advies aan particuliere eigenaar van een rijksmonument aan het Anna Paulownaplein over verzakkingen ten gevolge van grondwerkzaamheden.
- Leidschendam-Voorburg: advies vrijwilligersmanagement en cursus molengids aan Houtzaagmolen De Salamander in Leidschendam.
- Hellevoetsluis: advies over de uitvoering van de nieuwe koers van het Stadsmuseum Hellevoetsluis.
- Oegstgeest: advies aan een burgerinitiatief te Oegstgeest over het maken van een tentoonstelling.
- Noordwijkerhout: advies over regionalisering archeologische expertise.
- Papendrecht: advies over doorwerking Erfgoedwet in gemeentelijk beleid.
- Rotterdam: advies (publieks)inrichting molens en borging ambacht snuifreder aan de Stichting de Kralingse Snuif en Specerij Compagnie De Ster en De Lelie in Kralingen.
- Rotterdam: advies over inrichting bezoekerscentrum in de Van Nellefabriek.
- Schoonhoven: advies over mandatering bevoegdheden met betrekking tot aanwijzen van gemeentelijke monumenten.
- Westland: advies over vrijwilligersmanagement aan de Vereniging Vrienden van molen De Vier Winden in Monster.
- Westland: advies aan de Vereniging Vrienden van de molen De Vier Winden in Monster over de molenbiotoop.
- Westvoorne: advies over de subsidieregeling publieksbereik archeologie Zuid-Holland aan een burgerinitiatief Jacobaburcht te Oostvoorne.

Landelijk

- advies aan en bemiddeling voor Mergor in Mosam inzake een maritiem archeologisch onderzoek naar kannebuizen;
- advies en bemiddeling aan Europa Nostra over het landelijk uit te rollen project ENTopia.

B1.4 Afstemming met provincies en rijk

Overleg steunpunten

De twaalf provinciale steunpunten hebben een regulier intervisieoverleg. Actuele ontwikkelingen in het werkveld worden besproken, gezamenlijke activiteiten afgestemd en men informeert elkaar over provinciale ontwikkelingen en activiteiten. In 2016 vond het overleg plaats op 4 februari, 17 maart, 12 mei, 13 juni, 8 september, 13 oktober en 24 november.

Afstemming RCE en NRF

Behalve het steunpuntenoverleg, hebben de steunpunten twee maal per jaar regulier overleg met de RCE. In 2016 vond overleg plaats op 17 maart en 13 oktober. Eenmaal per jaar is er een overleg tussen de directeuren van de steunpunten en de directie van de RCE. In 2016 vond dit overleg plaats op 30 juni. Eenmaal per jaar overleggen de steunpunten met het Nationaal Restauratiefonds. In 2016 vond dit overleg plaats op 12 mei.

Evaluatie provinciale steunpunten monumentenzorg en archeologie

In opdracht van het ministerie van OCW en het IPO werden de werkzaamheden van de twaalf provinciale steunpunten door onderzoeksbureau DSP geëvalueerd. De evaluatie was mede bedoeld om vast te stellen of de in 2012 gemaakte bestuurlijke afspraken tussen rijk en provincies ten aanzien van de provinciale steunpunten bijstelling behoeven. DSP interviewde tal van stakeholders (waaronder medewerkers van de RCE, de provincies, gemeenten en de steunpunten zelf). Het interview met de afdeling Erfgoed & Ruimte van EGH vond plaats op 29 maart.

Conclusie was dat de bestuurlijke afspraken niet hoefden te worden aangepast. Wel werd vastgesteld dat het zogenaamde (bouw)planoverleg in een aantal provincies (waaronder Zuid-Holland) niet meer werd georganiseerd. Aanbeveling was om te bezien in hoeverre het opportuun is om dit door gemeenten in andere provincies als zeer waardevolle dienst beschouwde product weer in te stellen. Over de wenselijkheid van de herinstructie van (bouw)planoverleg heeft op 1 december een eerste overleg plaatsgevonden tussen PZH, de RCE, Dorp, Stad en Land en EGH.

B2. Archeologie in Zuid-Holland

EGH ondersteunt gemeenten, (amateur)archeologen en andere betrokken binnen het archeologieveld in Zuid-Holland met onder andere netwerk- en informatiebijeenkomsten, adviezen en onderzoek. Ook ondersteunde EGH dit jaar bij de organisatie van de tweede editie van de Nationale Archeologiedagen.

B2.1 Communicatie

Nieuwsbrieven

Er zijn drie digitale nieuwsbrieven 'belangenbehartiging archeologie' verzonden naar 250 afnemers op 5 mei, 8 juli en 16 december.

Sociale media

Er zijn foto's gepost van de opening van het bezoekerscentrum van Ipse de Bruggen in Zwammerdam op 15 april en de openingen van Limestentoonstellingen in het Archeologiehuis Zuid-Holland op 17 maart en 6 juli. Verder zijn de jaarlijkse netwerkdag voor belangstellenden in de archeologie en de Archeologische kroniek Zuid-Holland gepromoot via Facebook en Twitter. Na de lancering van de Archeologieportal is een Google Ads- en Facebook Ads Campagne gestart. Dit leidde tot bijna 900 interacties op Facebook en leidde 2.000 mensen naar de website in de eerste weken.

Archeologieportal

Via een extra opdracht heeft EGH in 2016 de website www.beleefarcheologie.nl ontwikkeld. Zie hiervoor E3.3.

B2.2 Netwerk- en informatiebijeenkomsten

Discussiebijeenkomsten gemeenten

Tweemaal per jaar organiseert EGH een discussiebijeenkomst voor gemeentelijke archeologen, die in dienst zijn bij gemeenten en omgevingsdiensten. Deze vonden in 2016 plaats op 30 mei en 10 oktober en werden telkens door twaalf mensen bezocht. Samen met een gemeente wordt iedere bijeenkomst een specifiek thema voorbereid en ter discussie gesteld. In 2016 waren dit: archeologievriendelijk bouwen, waterbodems en handhaving.

Archeologietafel Zuid-Holland

EGH neemt deel aan de Archeologietafel Zuid-Holland en verzorgt ondermeer de verslaglegging van dit overleg. De Archeologietafel Zuid-Holland kwam in 2016 tweemaal bijeen en wel op 8 maart en 9 juni. Er werd door EGH uitvoering gegeven aan de wens van de Archeologietafel Zuid-Holland om een archeologieportal te lanceren (zie hiervoor hoofdstuk E1).

Ontstaan van het graafschap Holland

Het Ontstaan van het graafschap Holland is één van de thema's van de in 2016 geactualiseerde Provinciale Onderzoeksagenda Zuid-Holland. In samenwerking met de gemeenten Den Haag en Vlaardingen wil PZH (publieksgerichte) activiteiten rond dit thema laten plaatsvinden. Om hier handen en voeten aan te geven is een Projectgroep 'Ontstaan van het graafschap Holland' samengesteld met vertegenwoordigers van de gemeenten Vlaardingen en Den Haag en PZH. EGH participeert eveneens in deze projectgroep en organiseerde haar netwerkdag mede in het kader van dit POA-onderwerp.

Jaarlijkse netwerkdag voor belangstellenden in de archeologie

De netwerkdag voor belangstellenden in de archeologie vond dit jaar op 24 september plaats in Gouda en had als thema Archeologie en Kastelen. Een onderwerp dat veel mensen aansprak, gezien de overweldigende belangstelling. Maar liefst 104 deelnemers meldden zich aan, waaronder niet alleen archeologische vrijwilligers en leden van historische verenigingen – de primaire doelgroep van de dag – maar ook professionele archeologen, ambtenaren en andere erfgoedorganisaties. Onder de sprekers waren conservator Annemariëke Willemsen van het Rijksmuseum voor Oudheden, Fred Vogelzang van de Nederlandse Kastelen Stichting en archeoloog Paul van Kampen. Ook werd aandacht besteed aan praktijkcases, zoals de zoektocht naar de burcht van Dirk III in Vlaardingen, de plannen om de motte van Spreeuwensteijn op Goeree-Overflakkee te ontwikkelen en de twee kastelen die Gouda heeft gekend. De dag werd afgesloten met een boeiende excursie langs onder meer de motte en de restanten van kasteel Gouda. Hieraan werd ook meegewerkt door de archeologische vereniging Golda en de stadsarcheoloog van Gouda, Maarten Groenendijk. Uit de evaluatie bleek dat de deelnemers zeer te spreken waren over het programma. Ze waardeerden de bijeenkomst met een gemiddeld cijfer van 8,5.

Bijeenkomsten netwerk regionale archeologische werkgemeenschappen

Tweemaal per jaar nodigt EGH de voorzitters van de vier AWN afdelingen in Zuid-Holland uit voor overleg. In 2016 vonden deze bijeenkomsten plaats op 21 april en 24 oktober. Tussentijds is de consultant archeologie op uitnodiging aangeschoven bij het regionaal overleg van de AWN op 19 mei in Vlaardingen. Doel van de bijeenkomsten is wederzijdse informatie-uitwisseling.

B2.3 Ondersteuning

Monitor gemeentelijk/regionaal archeologiebeleid

EGH zette halverwege het jaar een digitale vragenlijst over archeologiebeleid uit bij alle gemeenten in Zuid-Holland. In samenwerking met een cartograaf van PZH zijn de uitkomsten van deze vragenlijsten aan het einde van 2016 verwerkt in kaartbeeld. Dit is opgedeeld in verschillende kaartlagen. Zo is er een kaartlaag die ingaat op beleidszaken, zoals de aanwezigheid van archeologische waardenkaarten en de dekking in het bestemmingsplan. Ook maakt het kaartbeeld inzichtelijk welke gemeenten eigen expertise in huis hebben en welke niet. Dit jaar zijn voor het eerst de externe

(commerciële) partijen die expertise leveren aan Zuid-Hollandse gemeenten in kaart gebracht. Evenals vorig jaar is er een aparte kaartlaag ontwikkeld over publieksbereik en de samenwerking van gemeenten met vrijwilligers.

Nationale Archeologiedagen

Op 14, 15 en 16 oktober vonden voor het tweede jaar de Nationale Archeologiedagen (NAD) plaats. EGH heeft evenals vorig jaar bemiddeld tussen de Stichting Nationale Archeologie Dagen en (potentiële) initiatiefnemers in Zuid-Holland. Dat deden we onder andere met de organisatie van een informatie- en inspiratiebijeenkomst op 9 juni in Museum Meermanno te Den Haag. Op 21 locaties in Zuid-Holland werden tijdens de NAD meer dan 35 publieksactiviteiten georganiseerd, voornamelijk door vrijwilligers. Hiermee werden bijna 8.000 mensen bereikt. Ook EGH leverde inzet tijdens de NAD. Op zaterdag 15 en zondag 16 oktober ondersteunden twee medewerkers van EGH de publieksactiviteiten bij het Archeologiehuis Zuid-Holland. Hier was o.a. een opgraving in scène gezet waar kinderen als archeoloog aan het werk konden. De locatie Archeologiehuis/Archeon was met bijna 1.000 bezoekers één van de best bezochte locaties in Zuid-Holland.

Archeologiehuis Zuid-Holland

EGH voert evenals voorgaande jaren de monitor uit betreffende de collectie en de behoud- en beheertaken van het Archeologiehuis Zuid-Holland en organiseert (mede) wisselexposities en bijeenkomsten voor gebruikers. In 2016 ontving het Archeologiehuis Zuid-Holland 50.284 bezoekers (van drie jaar en ouder). Van deze werkzaamheden wordt evenals voorgaande jaren separaat verslag gedaan aan PZH.

Ondersteuning publieksactiviteiten bij opgravingen

In het werkplan staat genoteerd dat EGH – op basis van nader te maken afspraken met PZH – ondersteuning biedt bij de organisatie van publieksevenementen bij opgravingen. Van deze mogelijkheid is in 2016 door PZH geen gebruik gemaakt. Wel zijn er op dit vlak enige vragen van gemeenten en het particulier initiatief behandeld.

B3. Herbestemming

In het nieuwe beleidsprogramma van PZH is een extra accent gelegd op het thema herbestemming. In 2016 is EGH in opdracht van PZH een project gestart om herbestemming van monumentale panden in Zuid-Holland te stimuleren. Doel van het project is het informeren en inspireren van (potentiële) initiatiefnemers, gemeentelijke overheden, projectontwikkelaars, architecten, studenten en jong afgestudeerden. Zie hiervoor: E.3. Daarnaast ondersteunde EGH tweemaal bij een vraagstuk rond herbestemming.

Gereformeerd Weeshuis (vm) in Schoonhoven

Enige jaren geleden heeft EGH ten behoeve van de herbestemming van het voormalige Gereformeerde Weeshuis in de historische binnenstad van Schoonhoven bouwhistorisch onderzoek verricht. De eigenaar van het pand (Qua Wonen) heeft het pand in 2016 herontwikkeld tot een kleinschalige woonvoorziening voor mensen met geheugenproblemen. In dat kader is nader advies gegeven.

Wilhelminahaven Vlaardingen

Door bemiddeling van EGH hebben twee studenten van de Haagse Hogeschool – Fernando Alphenaar en Alex de Graaf – onderzoek gedaan naar de herbestemming van pakhuizen aan de Wilhelminahaven in Vlaardingen, met in het bijzonder het pakhuis Wilhelminahaven 11-A en B. De studenten ontvingen verschillende malen feedback van EGH.

B4. Sectoraal: Molennetwerk

EGH voert de coördinatie van het Molennetwerk ZH. Het Molennetwerk zet zich in voor moleneigenaren, molenaars en andere betrokkenen bij molens in de provincie Zuid-Holland. De belangrijkste aandachtspunten hierbij zijn: vrijwilligersbeleid, omgeving van de molen, verhoging bezoekersaantallen en een betere samenhang met andere monumenten. Daarnaast besteedt het Molennetwerk aandacht aan actuele thema's, zoals nieuwe beheersvormen en financieringsmogelijkheden.

B4.1 Communicatie

Website en sociale media

Het Molennetwerk maakt informatie over haar activiteiten kenbaar via www.molennetwerk-zh.nl. De twee brochures 'Vrijwilliger op de molen' en 'Draaiende molens dankzij een gezonde molenbiotoop' zijn hier te downloaden. Via Facebook, Twitter en Instagram wordt informatie over de verschillende activiteiten van het Molennetwerk verspreid en kennis en informatie met de volgers gedeeld. Het aantal volgers is: 342 (Facebook), 324 (Twitter) en 41 (Instagram).

Digitale nieuwsbrieven

In 2016 zijn in maart, juni en december drie digitale nieuwsbrieven verzonden naar 518 adressen. In september werd via e-mail en de sociale media een oproep gedaan aan de achterban (molenaars, moleneigenaren, vrijwilligers, betrokkenen bij molens) om deel te nemen aan de landelijke Natuurwerkdag.

B4.2 Bijeenkomsten

Netwerkbijeenkomst

Op 14 oktober vond in de Hoeksche Waard de jaarlijkse bijeenkomst van het Molennetwerk plaats. Naast presentaties over de geschiedenis van de molens in de streek, de Natuurwerkdag (met thema molenbiotoop) en de aandachtspunten van PZH, konden de deelnemers een bezoek brengen aan de Oostmolen in Mijnsheerenland. Ook was er een rondrit per bus waarbij de molens Windlust in Westmaas en De Hoop in Maasdam werden bezocht. Er waren 86 deelnemers.

Themabijeenkomsten

Op 26 april is een bijeenkomst georganiseerd rond het thema 'groen & de molenbiotoop', in Restaurant Onder de Molen in Bergambacht. Er zijn presentaties gegeven over de twee projecten die het Molennetwerk heeft uitgevoerd in 2016 rond de molenbiotoop: het opstellen van groenbeheerplannen rond molens en het organiseren van vrijwilligersgroepen voor groenonderhoud in de molenbiotoop. Ook hadden de deelnemers de mogelijkheid een kijkje te nemen in molen Den Arend, gelegen naast Onder de Molen. Het aantal deelnemers was 53.

B4.3 Deskundigheidsbevordering

Cursussen/workshops

De cursus Molengids is in 2016 tweemaal gegeven. Aan de cursus op 16 en 30 april deden in totaal tien vrijwilligers mee van molen De Roos (Delft), Stichting Rijnenburgermolen, molen Windlust (Nieuwerkerk aan den IJssel) en molen Aeolus (Vlaardingen). De tweede cursus vond plaats op 19 november. Dit betrof een opfriscursus voor twaalf vrijwilligers van houtzaagmolen De Salamander in Leidschendam, die reeds de cursus Molengids hadden gevolgd. Op 7 mei is speciaal voor

molenaars een cursus Rondleiden georganiseerd in Molen Kyck over den Dijk (Dordrecht). Het aantal deelnemers was 11. De cursus Vrijwilligersmanagement is in 2016 niet gegeven, de cursus Sponsoring vindt plaats in februari 2017.

Kennisdeling

Met de Stichting Molens Binnenmaas en de Molenstichting Goeree-Overflakkee is regelmatig overleg om mogelijkheden voor samenwerking te bespreken en informatie en kennis uit te wisselen. EGH fungeert hierbij als facilitator. Het overleg vond in 2016 plaats op 27 januari en 11 augustus.

In 2014 is ten behoeve van de cursus Molengids het cursusboekje 'Molengids voor Molengidsen' uitgebracht. De teksten en illustraties zijn in 2016 ter beschikking gesteld aan de Noord-Hollandse Molenfederatie en Erfgoed Brabant. Beide organisaties hebben deze informatie één op één overgenomen en hiervan een cursusboekje gemaakt, in eigen lay-out.

Voor het handboek bij de basis cursus voor vrijwillige molenaars van het Landelijk Gilde van Vrijwillige Molenaars is een hoofdstuk geschreven over 'De molenaar als gastheer/-vrouw en ambassadeur'. Voor het publieksmagazine Beleef, een samenwerking tussen EGH & ZHL is een artikel geschreven getiteld 'Draaiende molens in het groen'.

B5. Sectoraal: Landgoederen en Religieus Erfgoed

Tot slot onderhoudt EGH twee websites over de thema's 'landgoederen en buitenplaatsen in Zuid-Holland' en 'religieus erfgoed in Zuid-Holland'. Deze zijn enkele jaren terug ontwikkeld en spelen nog steeds een belangrijke rol bij het informeren van geïnteresseerden over deze thema's.

Website Landgoed en Buitenplaats ZH

EGH onderhoudt de website www.landgoedenbuitenplaats-zh.nl. Deze werd in totaal 15.972 keer bezocht door 14.304 individuele bezoekers. 90% hiervan waren nieuwe bezoekers.

Website Religieus Erfgoed ZH

Tevens onderhoudt EGH de website www.religieuserfgoed-zh.nl. Deze werd in totaal 5.220 keer bezocht door 4.740 individuele bezoekers. Ook hier was 90% van de bezoekers voor het eerst op de website.

C. Samenwerken in ‘Landschap en Erfgoed’

Erfgoed en groen zijn nauw met elkaar verbonden. Denk aan landgoederen en buitenplaatsen, molens, forten en vestingwerken, maar ook aan bijvoorbeeld historische tuinvijeken waar groen een grote rol speelt. EGH zoekt dan ook bij veel projecten de samenwerking met haar ‘groene partner’ het Zuid-Hollands Landschap (ZHL). Hoewel projectmatige samenwerking al meerdere malen zeer succesvol is gebleken, bleek samenwerking binnen de in 2015 opgestartte stichting Landschap en Erfgoed Zuid-Holland op organisatorisch vlak lastig uitvoerbaar. Daarom is in 2016 besloten om terug te keren naar de oorspronkelijke basis van de samenwerking: het gezamenlijk initiëren en uitvoeren van projecten en dat ieder vanuit zijn eigen organisatie. Naast het op velerwijze ondersteunen van erfgoed- en groenvrijwilligers, wordt ook samengewerkt bij cultuurhistorisch onderzoek en publieksbereik. Zo is in het najaar van 2016 een nieuw project gestart: Beleef de Krimpenerwaard! Dat zal in 2017 en 2018 verder ontwikkeld worden.

C1. Onderzoek

Fort Noorddijk

In nauwe samenwerking met ZHL is een verkenning uitgevoerd naar de herbestemmings-mogelijkheden van Fort Noorddijk. Deze laat-19de-eeuwse batterij was onderdeel van de Waterlinie van de Monding van de Maas en het Haringvliet en is in beheer bij ZHL. De positie om het fort langzaam door de natuur te laten overnemen is sinds enkele jaren door ZHL verlaten. Er is in restauratie en herstel geïnvesteerd en daarom wordt nu naar een nieuwe functie gezocht. We hebben een opdracht verstrekt aan Hans Venhuizen om een inventariserend onderzoek uit te voeren. Venhuizen heeft ervaring met herbestemmingsonderzoek en is daarnaast verbonden aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunst (KABK) in Den Haag als afdelingshoofd Interior Design. Onderdeel vormde een stakeholderonderzoek in de omgeving van Hellevoetsluis. Ook zijn door een gezelschap (inter)nationale studenten van de KABK verschillende herbestemmingsopties nader uitgewerkt en in een sessie met EGH en ZHL gepresenteerd. Dit gaf enkele verrassende uitkomsten. Venhuizen heeft een rapport geproduceerd waarin diverse keuzemogelijkheden worden benoemd. Deze zullen in 2017 door ZHL nader in de praktijk worden onderzocht, mogelijk in samenwerking met EGH.

C2. Vrijwilligersondersteuning

Website

Samen met medewerkers van De Groene Motor werd, ter ondersteuning van de erfgoed- en groene vrijwilligers, het interactieve platform Zelf Doen in Erfgoed en Groen verder gebouwd en ingevuld: www.zelfdoeninzh.nl. Hier ontmoeten vrijwilligers elkaar digitaal, wisselen kennis uit, en nemen deel aan activiteiten zoals cursussen, trainingen en speciale dagen. Er zijn 114 groepen aanwezig op de site. Het platform kreeg in 2016 167 leden erbij en werd 11.955 keer bezocht, waarbij moet worden opgemerkt dat van drie maanden in 2016 de meetgegevens ontbreken door een technische fout. Voorts werden twee avondbijeenkomsten voor de vrijwilligers in erfgoed en groen georganiseerd zodat zij gemakkelijk een eigen pagina konden aanmaken. Daarnaast zijn we actief op een Facebookpagina Zelf doen in Erfgoed en Groen en is door het redactieteam een cursus Google Analytics gevolgd om de bezoekers beter te kunnen monitoren.

Vrijwilligersdag 4 juni

De vrijwilligersdag is een jaarlijkse netwerkdag voor alle vrijwilligers van erfgoed en groenorganisaties, die dit jaar op 4 juni 2016 werd georganiseerd door medewerkers van De Groene Motor, EGH en ZHL op het prachtige Tiengemeten. De animo

was groot: er waren 227 aanmeldingen voor deze dag, waaronder 60 erfgoedvrijwilligers. Naast lezingen en workshops over erfgoed, waren er rondleidingen bij het Rien Poortvlietmuseum en kon men het Landbouwmuseum bezoeken. Daarnaast werden er wandelingen met gidsen van Natuurmonumenten en 'groene' workshops op het eiland georganiseerd.

Natuurwerkdag

De Natuurwerkdag is het traditionele startschot voor werk in het natuurbeheer. Op 5 november waren er in Zuid-Holland op 84 locaties maar liefst 1702 vrijwilligers aan het werk. Ze werden hierbij ondersteund door medewerkers van De Groene Motor en EGH (vanwege de molenbiotoop). De molenbiotoop stond in Zuid-Holland dit jaar centraal. Het doel van de dag was het publiek kennis te laten maken met de diverse aspecten van de molenbiotoop, zoals windvang, zicht op de molen en het molenerf. Ook werden moleneigenaren en molenaars geholpen met het onderhoud en eventuele herstel van de molenbiotoop.

Meedoen in historisch groen

Daarnaast zetten medewerkers van De Groene Motor het project 'Meedoen in historisch groen' op voor het onderhoud van de tuinen en parken rond landgoederen en buitenplaatsen. Dit project bevordert en ondersteunt de opstart van nieuwe vrijwilligersinitiatieven in historisch groen.

D. Monumentenwacht

De Monumentwacht Zuid-Holland is onderdeel van EGH en zet zich actief in voor het onderhoud en daarmee behoud van monumenten. De Monumentenwacht doet dit voornamelijk door het in opdracht uitvoeren van talloze bouwkundige inspecties en het adviseren en begeleiden van opdrachtgevers.

D1. Communicatie

Nieuwe website

Eind 2016 is een start gemaakt met de realisatie van een nieuwe website voor de Monumentenwacht en EGH. Het belangrijkste aspect hiervan vormt de ontwikkeling van een goede online strategie, zodat de verschillende doelgroepen beter worden bediend en meer potentiële klanten worden bereikt. De nieuwe website gaat naar verwachting in juni 2017 online.

Advertenties

Daarnaast zijn gedrukte advertenties geplaatst in het jaarboek van het Rijnlands Lyceum in Wassenaar, de Naamlijst 2017 van het Bisdom Rotterdam en in magazine Beleef.

D2. Dienstverlening

Inspecties

In 2016 zijn door zeven monumentenwachters in totaal 1.006 bouwkundige inspecties uitgevoerd, op een bestand van 2.668 monumenten. De lichte afname is veroorzaakt door het stopzetten van een gemeentelijke regeling (Lisse) en abonnementen van gemeentelijk bezit (Den Haag en Delft). Het aantal aangemelde rijksmonumenten nam toe met 9 tot 1.720.

Quick Scans

De huizenmarkt kwam in 2016 weer goed in beweging. Dit heeft geleid tot een toename van het aantal Quick Scans van 12 naar 36.

Begeleiding

Naast de Brim-begeleiding van tien rijksmonumenten) heeft de Monumentenwacht in 2016 twee restauratietrajecten afgerond en is er één restauratiebegeleiding voortgezet. Er zijn daarnaast drie nieuwe onderhoudbegeleidingstrajecten opgestart en drie bestaande trajecten voortgezet. Verder zijn in totaal 44 onderhoudsbegrotingen opgesteld of bijgesteld voor particuliere (verenigingen van) eigenaren en andere partijen. Een grote opdrachtgever was Trivire met 27 objecten.

D3. Abonnees

Aantal lidmaatschappen

Het aantal abonnees van de Monumentenwacht is met 2668 stabiel gebleven.

E. Overige betaalde dienstverlening

De activiteiten onder hoofdstuk A en B vallen binnen de boekjaarsubsidie en worden uitgevoerd in opdracht van PZH. Daarnaast voert EGH ook aanvullende opdrachten uit voor PZH. Ook werkt EGH op verzoek in opdracht voor bijvoorbeeld gemeenten, musea en fondsen. Hieronder een overzicht van deze betaalde dienstverlening.

E1. Opdrachten voor erfgoedinstellingen

Audits voor de Nederlandse Museumvereniging

In opdracht van het Museumregister Nederland zijn vier audits uitgevoerd. Een audit behelst een toetsing van de betreffende instelling aan de Museumnorm en het vastleggen van de bevindingen in een rapportage. Deze rapportage wordt vervolgens aan de registratiecommissie voorgelegd. Deze commissie adviseert het bestuur van het Museumregister over opname van de instelling in het Museumregister.

Rapporten over behoud en beheer van collecties

In opdracht van de gemeente Den Haag zijn in 2016 rapporten opgesteld over het behoud en beheer van collecties voor het Gemeentemuseum Den Haag en Museum Bredius. Ook het Maritiem Museum Rotterdam heeft ons een opdracht voor een rapportage over het behoud en beheer van de collecties gegeven.

Nulmetingen

Het Erfgoedhuis voerde in 2016 nulmetingen uit voor het Museon, het Gemeentemuseum Den Haag en Museum Bredius, alle drie Haagse musea. Dit betrof metingen naar de stand van zaken van de collectie op de deelgebieden registratie, conservering en veiligheidszorg.

Nieuwe koers en locatie voor het Stadsmuseum Hellevoetsluis

In opdracht van de gemeente Hellevoetsluis heeft het Erfgoedhuis een onderzoek uitgevoerd dat betrekking had op het Stadsmuseum Hellevoetsluis. Het onderzoek bestond uit de volgende onderdelen:

- een herziening van het rapport Varen van een nieuwe koers – Oudheidkamer Hellevoetsluis (in april 2009 opgesteld door EGH);
- een voorstel voor een verhaallijn voor een presentatie over ‘De geschiedenis van Hellevoetsluis’;
- een vlekkenplan voor deze presentatie in combinatie met een globale kostenraming;
- een voorstel voor een nieuwe organisatie waarbinnen het Droogdok en het Stadsmuseum samenwerken.

Onderdeel 3 is uitgevoerd door BENT Culturele Projecten.

E2. Opdrachten d.m.v. fondsenwerving

Dan doen we het zelf

‘Dan doen we het zelf’ is een tweejarig project van EGH en Fonds 1818. In 2016 kregen vrijwilligers van 58 erfgoedinstellingen, voornamelijk musea en historische verenigingen, cursussen aangeboden op verschillende locaties en op drie manieren:

1. als reguliere cursus of workshop, toegankelijk voor alle vrijwilligers;
2. als cursus op maat, bedoeld voor vrijwilligers van één erfgoedinstelling en gegeven op de locatie van die erfgoedinstelling;

3. als best practice waarbij een gastheer of gastvrouw van een erfgoedinstelling op een interactieve wijze zijn/haar expertise deelde met de aanwezigen.

Bij de uitvoering dit jaar waren – naast verschillende medewerkers van EGH – ook een externe projectmedewerker, twaalf docenten en gastheren en -dames en alle vrijwilligerscoördinatoren van de deelnemende erfgoedinstellingen betrokken. De cursussen en docenten zijn door consultants van EGH op kwaliteit beoordeeld. In 2016 zijn in totaal 21 cursussen georganiseerd voor in totaal 312 deelnemers: 5 cursussen op maat, 11 reguliere cursussen en 5 best practices. De cursussen op maat (77 deelnemers) werden gegeven aan vrijwilligers van Kasteel Duivenvoorde, Museum De Schilpen-Maasland, Museum Griffioen en Historisch Joris, Museum Swaensteyn en Museum de Zwarte Tulp. De waardering voor de cursussen was met bijna een 8,5 gemiddeld onverminderd hoog.

Tweejarig project 'Netwerkaanpak Erfgoedvrijwilligers'

Voor vrijwilligers uit de andere provinciale regio's zijn onder de naam 'Netwerkaanpak Erfgoedvrijwilligers' eveneens cursussen georganiseerd. Dit met subsidies van het Mondriaan Fonds, de J.E. Jurriaanse Stichting, Rabobank Gouwestreek, Rabobank Het Haringvliet en Rabobank Drechtsteden. Via dit cursustraject zijn in 2016 18 cursussen georganiseerd met in totaal 271 deelnemers. Het ging hierbij om 6 'best practices' en 12 reguliere cursussen. Met een gemiddelde beoordeling van 8,3 waren ook deze deelnemers over het algemeen zeer tevreden. De uitvoering van dit traject lag in handen van medewerkers van EGH, elf docenten/gastheren en -dames en alle vrijwilligerscoördinatoren van de deelnemende erfgoedinstellingen.

E3. Opdrachten voor de provincie Zuid-Holland

De extra opdrachten die EGH in 2016 uitvoerde voor de provincie Zuid-Holland concentreren zich rond de thema's herbestemming, archeologie en molens, maar ook werd een project gestart rond collectiedigitalisering.

E3.1 Project Verkenning digitalisering Erfgoedcollecties

In het najaar van 2016 kreeg EGH van de provincie Zuid-Holland de opdracht voor een Verkenning Digitalisering Erfgoedcollecties Zuid-Holland, met daarbij een rapport met aanbevelingen. EGH maakte de offerte, en de opdracht werd in 2016 verleend. Het onderzoek onder de erfgoedinstellingen zal in de eerste helft van 2017 gedaan worden, waarbij verschillende scenario's met aanbevelingen om de situatie waar gewenst aan te pakken aangereikt worden.

E3.2 Project Herbestemming & Transitie in Zuid-Holland

Tevens kreeg EGH in 2016 van de provincie de opdracht om een project uit te voeren om de herbestemming van leegstaand monumentaal vastgoed te stimuleren. Dit project bestond uit verschillende onderdelen, die deels zijn uitgevoerd door een door EGH extern aangestelde projectmedewerker. Alle werkzaamheden zijn in goed overleg met PZH tot stand gekomen. Er waren in 2016 een vijftal overleggen: 28 januari, 29 maart, 31 mei, 5 juli, 4 november.

Website

EGH ontwikkelde in samenspraak met PZH de website www.herbestemming-zh.nl. De website heeft dezelfde look and feel als www.geschiedenisvanzuidholland.nl en biedt informatie over herbestemmingsprojecten, het provinciaal beleid op dit gebied, nieuws en actualiteiten en links naar externe partners en spelers binnen het werkveld. Ook zal de website informatie gaan aanbieden over de Stimuleringsprijs herbestemming die in 2017 zal worden uitgereikt.

Stimuleringsprijs Herbestemming

Voor dit onderdeel zijn naast bureau cultuur van PZH ook medewerkers betrokken die werken aan het provinciale Actieprogramma Slim Ruimtegebruik. Dit programma voorziet in het uitschrijven van een wedstrijd om eigenaren, net afgestudeerden, ondernemers en andere belanghebbenden uit te dagen Out of the Box na te denken over het aanpakken van leegstand. De wedstrijd wordt nu beperkt tot de leegstand van rijksmonumenten. Eind 2016 zijn de voorwaarden en beoordelingscriteria voor de Stimuleringsprijs Herbestemming geformuleerd en voor akkoord voorgelegd aan PZH (bureau cultuur en medewerkers van het actieprogramma). Verder is een start gemaakt met de samenstelling van de jury die de inzendingen gaat beoordelen. De voorwaarden, inschrijfformulieren en de samenstelling van de jury zullen naast andere relevante informatie op de website worden gepubliceerd. De lancering van de Stimuleringsprijs Herbestemming vindt plaats begin februari 2017. De daadwerkelijke jurering en uitreiking van de prijs zijn voorzien voor voorjaar 2017. De prijs bestaat uit de voor herbestemming van het voorgedragen object benodigde adviezen en begeleiding tot een bedrag van € 20.000,-.

Studieopdracht Technische Universiteit Delft

Om ook studenten actief met herbestemming te laten kennismaken is een studieopdracht voor studenten van de TU Delft opgesteld. Op 9 september onderzochten de studenten onder leiding van hun docenten het pakhuis Santos in Rotterdam. Na een analyse van de bouwtechnische staat en de gebreken van het pakhuis, werd tijdens een sessie ingegaan op de verschillende aspecten die bij herbestemming een rol spelen. De opgedane kennis is toegepast in de studieopdracht, namelijk het ontwikkelen van een visie op de herbestemming van pakhuis Santos.

Na een inleiding van Wiebe Brandsma, hoofd van de afdeling Samenleving en Economie van PZH, over het belang van het behoud en benutting van erfgoed, waren er voordrachten van Hugo van Velzen (Flexus AWC), Thieu Knibbeler (bureau Cultuurhistorie en Monumenten van de gemeente Rotterdam), Maurice Boumans (Stadsontwikkeling, ruimte en wonen van de gemeente Rotterdam), Sander Geenen (Stadsontwikkeling projectmanagementbureau van de gemeente Rotterdam) en Paul John de Jong (Frame vastgoed).

De studenten presenteren eind januari, begin februari 2017 de resultaten van hun werk. De wens om studenten een programma te bieden dat een integrale benadering van het thema herbestemming ten tonele voert, was in 2016 niet realiseerbaar. Om een dergelijke aanpak in te bedden in het onderwijsprogramma is het nodig vroegtijdig met de onderwijsinstellingen overleg te hebben. In 2016 was dit vanwege de start medio dat jaar niet meer te regelen.

Expertmeetings

Verder zijn er voorbereidende werkzaamheden gedaan om in januari 2017 drie expertmeetings te organiseren. Hiertoe zijn door PZH drie cases aangedragen: Vliegveld Valkenburg te Katwijk, Schiedam en de Wilhelminahaven in Vlaardingen. Doelstelling is om in een sessie één dagdeel per casus met een team van deskundigen op het gebied van herbestemming de herbestemmingsopgave (beter) te inventariseren en een stap verder te brengen. Na afstemming met PZH is besloten om de expertmeetings begin 2017 te organiseren.

E3.3 Opdrachten rond het thema archeologie

DijklijnenGIS

In opdracht van de RCE verzamelt EGH cultuurhistorische kennis over actuele waterkeringen, dijken/kaden die geen water meer keren en dijken en polders die verdwenen zijn en zet deze informatie in een GISbestand. Het betreft dijklijnen in Nederland, uitgezonderd Friesland, Noord-Holland, Zeeland en het Rivierengebied en de rivierdijken van IJssel en Maas. De opdracht wordt in het voorjaar van 2017 afgerond.

Portal Archeologie van Zuid-Holland

Eén van de taken die voortkomen uit het Communicatieplan Archeologie Zuid-Holland was het ontwikkelen van een portal over de archeologie in Zuid-Holland: www.archeologievanzuidholland.nl of www.beleefarcheologie.nl. De portal bedient het brede publiek door het bieden van informatie over archeologische topvondsten, evenementen, (museale) archeologische collecties, alsook informatie over het archeologiebeleid van rijk, provincie en gemeenten, educatieproducten en archeologische vrijwilligersorganisaties. Daarnaast biedt de portal nieuws en actualiteiten op het gebied van de archeologie in Zuid-Holland en kunnen via de site toevalsvondsten worden gemeld. De portal verwijst de bezoeker vooral door naar andere sites, ondermeer van de partners van de Archeologietafel Zuid-Holland, musea met archeologische collecties en de vrijwilligersorganisaties in de provincie Zuid-Holland. De evenementenkalender kan door de partners van de Archeologietafel Zuid-Holland (en andere partijen) op de eigen website worden gezet en past zich aan het formaat van de betreffende site aan. De portal werd in opdracht van PZH en in samenspraak met de partners van de Archeologietafel Zuid-Holland ontwikkeld door EGH. Bouw- en vormgeving was in handen van Redkiwi uit Rotterdam. De portal vertoont qua look and feel overeenkomst met www.geschiedenisvanzuidholland.nl. De portal werd medio december gelanceerd. Ten behoeve van de lancering is een persbericht breed verspreid en is een Google Ads- en Facebook Ads-campagne gestart.

Update & Upgrade Archeologiehuis Zuid-Holland

Het Archeologiehuis Zuid-Holland opende de deuren in 2011. Vijf jaar later was de etalage van het provinciaal archeologisch depot toe aan een Update & Upgrade. Op verzoek van PZH stelde EGH een plan van aanpak op waarin een aantal maatregelen werd voorgesteld om de tentoonstelling weer goed te laten functioneren / ogen. Tevens werd voorgesteld om een aantal nieuwe elementen aan de opstelling toe te voegen die het Archeologiehuis Zuid-Holland nog aantrekkelijker maken voor het publiek en herhaalbezoek stimuleren. PZH gaf EGH opdracht een aantal van de voorgestelde werkzaamheden in 2016 uit te voeren.

E3.4 Opdrachten rond het thema molens

Op verzoek van PZH stelde EGH een activiteitenprogramma op waarmee voor de molenbiotoop extra aandacht zou kunnen worden gegenereerd. Het voorstel kwam tot stand in samenspraak met PZH. EGH kreeg vervolgens opdracht om het activiteitenprogramma uit te voeren. De uitgevoerde activiteiten zijn additioneel en niet opgenomen in het werkplan 2016, maar het EGH werd gevraagd de uren binnen de boekjaarsubsidie uit te voeren. Dat leverde een knelpunt op, zie p. 25.

Molenbiotoop centraal op de Natuurwerkdag 2016

Gekozen is om de molenbiotoop centraal te stellen in Zuid-Holland op de landelijke Natuurwerkdag op 5 november 2016. Debby Gerritsen Advies & Projectmanagement heeft dit uitgevoerd. Om deze dag en de deelnamemogelijkheden bij moleneigenaren en –beheerders onder de aandacht te brengen, is een voorlichtingsbijeenkomst georganiseerd op 23 september in de Chocoladefabriek in Gouda. Ook is een presentatie gegeven tijdens de bijeenkomst van het Molennetwerk op 14 oktober. Er is een speciale Toolkit ontwikkeld en een helpdesk ingericht en bemenst. Ook zijn alle deelnemende locaties zijn bezocht.

Zeventien molenlocaties hebben actief aan de dag meegedaan. Op veertien locaties gingen vrijwilligers actief aan de slag met groenonderhoud. De andere molens organiseerden speciale rondleidingen en een tentoonstelling over de molenbiotoop. De deelnemende locaties ontvingen een bedrag van € 200,- als tegemoetkoming in de kosten. De Babbersmolen in Schiedam werd gekozen als startlocatie voor de Natuurwerkdag in Zuid-Holland. Gedeputeerde Rik Janssen was aanwezig om het startsein van de dag te geven en het eerste exemplaar van de brochure over de molenbiotoop (zie onder) in ontvangst te nemen. Deze dag zorgde voor meer bekendheid over de molenbiotoop bij het publiek. Ook heeft het molenaars enthousiast gemaakt voor de mogelijkheden om de molenbiotoop wat betreft het groen gezonder te maken. Tevens is dit project een voorbeeld van een geslaagde samenwerking tussen EGH en medewerkers van het project De Groene Motor (uitvoerder Natuurwerkdag in Zuid-Holland).

Brochure 'Draaiende molen dankzij een gezonde molenbiotoop'

Er is een brochure ontwikkeld speciaal over de molenbiotoop, die in een oplage van 2.000 exemplaren is gedrukt en verspreid. In deze brochure komen op een laagdrempelige manier onderwerpen aan de orde als: 'wat is een molenbiotoop?', 'windrecht', 'effecten van hoge bomen en gebouwen bij de molen' en 'inzet van vrijwilligers'. De brochure is gemaakt voor zowel overheden als het brede publiek. Doel is om meer en beter begrip voor het belang van een gezonde molenbiotoop te bevorderen.

Andere communicatiemiddelen: ansichtkaart, placemat en poster

Om – naast de brochure – ook via andere wegen de molenbiotoop onder de aandacht te brengen, is gekozen voor drie aanvullende communicatiemiddelen: een ansichtkaart (oplage 2.500), een poster (oplage 250) en een placemat (oplage 100). Hierop is een tekening afgebeeld, die de verschillende aspecten van de molenbiotoop op ludieke wijze verbeeldt. De tekening is gemaakt door Smit in Woord & Beeld. De middelen worden onder andere verspreid bij de molens en lokale ondernemers.

Handreiking erfgoed van het molenerf

Deze handreiking (oplage 2.000) zet het molenerf in de kijker en geeft een stimulans aan het behoud van nog aanwezige cultuurhistorische elementen. De publicatie beschrijft onder andere de cultuurhistorische achtergrond en de verschillende elementen op het erf. Daarnaast geven de schrijvers handreikingen mee die moleneigenaren kunnen inspireren bij het (her)inrichten van het eigen molenerf. De handreiking is bedoeld voor zowel belangstellenden in erfgoed en omgevingsgeschiedenis als molenaars, moleneigenaren en molengidsen.

Groenbeheerplannen

Voor vijf molenlocaties is gestart met het ontwikkelen van een groenbeheerplan. Voorafgaande aan het definitieve plan worden (in 2017) per locatie bijeenkomsten georganiseerd voor omwonenden en andere belanghebbenden (gemeenten) om de verschillende aspecten van de omgeving en de acties die voortkomen uit het groenbeheerplan door te nemen. De plannen worden ontwikkeld door Schildwacht & Roetemeijer.

Vouchers

Voor zestien molens zijn door molenaars/moleneigenaren aanvragen ingediend om in aanmerking te komen voor één (€ 500,-) of maximaal twee (€ 1.000,-) vouchers. Deze vouchers worden ingezet om activiteiten te realiseren die bijdragen aan het verbeteren van de molenbiotoop of het herstel van het molenerf. In totaal werden 31 vouchers aangevraagd en toegekend (totaalbedrag € 15.500,-).

Molenbiotopen en groenbeheer algemeen

Groenbeheerplannen

Dankzij een provinciale subsidie in het kader van Motie 486 zijn drie groenbeheerplannen ontwikkeld voor de molens Den Arend (Bergambacht), De Hoop (Oud-Alblas) en de Westveense Molen (Woerdense Verlaat). De plannen zijn opgesteld door Van der Molen Groenconsult. Om de conceptplannen met belanghebbenden te bespreken zijn voor zowel molen Den Arend

als de Westveense molen voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd op 30 juni en 27 september. Bij molen De Hoop bevond het belemmerende groen zich op het perceel van één particulier. Om die reden is ingezet op individuele gesprekken met deze particuliere eigenaar. Deze vonden plaats op 28 mei en 9 juli.

Vrijwilligers voor groenonderhoud binnen de molenbiotoop

In het kader van het project 'Meedoen in Historisch Groen' is gewerkt aan de opzet van vrijwilligersgroepen voor het groenonderhoud in de molenbiotoop. Dit is uitgevoerd door Debby Gerritsen Advies & Projectmanagement. Een voorlichtingsbijeenkomst vond plaats op 28 januari in Leiden. In 2016 zijn vrijwilligers aan de slag gegaan met groenonderhoud bij de Geestmolen (Rijnsaterwoude), de Stadsmolen en de Kikkermolen (beiden in Leiden). Bij de Leidse molens hebben werkdagen plaatsgevonden op 30 januari en 11 februari. In die periode hebben twee vrijwilligers eens per week gedurende een aantal weken snoeiwerkzaamheden verricht bij de Geestmolen. Het Molennetwerk heeft de vrijwilligersgroepen ondersteund met expertise, gereedschap en werkkleding.

E4. Overige opdrachten

Erfgoedagenda Alphen aan den Rijn

In opdracht van de gemeente Alphen aan den Rijn werd de 'Visie op Erfgoed' ontwikkeld. Deze publicatie bevat een neerslag van de visie die het erfgoedveld in Alphen aan den Rijn heeft op erfgoed. EGH begeleidde het proces door het organiseren van een aantal sessies met vertegenwoordigers van het erfgoedveld, schreef conceptteksten die aan het veld werden voorgelegd en verzorgde de opmaak van het document.

Ondersteuning Restauratie Opleidingsprojecten Zuid West (ROP ZW)

EGH voert op basis van een overeenkomst een aantal taken uit voor de Stichting Restauratie Opleidingsprojecten Zuid West, zoals de financiële administratie, de redactie van het jaarverslag en andere hand- en spandiensten. EGH woont de vergaderingen bij van het bestuur, bereidt deze voor en doet verslag. Het bestuur kwam driemaal bijeen en wel op 7 april, 25 augustus en 7 november. EGH heeft zitting in de Zuid-Hollandse stuurgroep van ROP ZW. De stuurgroep kwam in 2016 driemaal bijeen en wel op 7 april, 29 september en 8 december. EGH verzorgt de verslagleggingen van deze bijeenkomsten.

Bouwhistorische Verkenning en Waardestelling 't Tramhuijs in Strijen

In opdracht van een particulier stelde EGH een bouwhistorische verkenning en waardestelling op van het voormalige station (dienstwoning en wachtlokaal) van de RTM in Strijen in het kader van de herontwikkeling van de plek waar het station staat.

Inventarisatie molenerven Groot-Ammers

In opdracht van IV Water BV te Sliedrecht werden begin 2016 de erven van de vier nog resterende molens en een roedeloos langs de Molenkade in Groot-Ammers geïnventariseerd en beschreven. Het onderzoek diende om de cultuurhistorische waarden van de erven (alle opstallen (behalve de molens zelf) en overige gebouwde en aangelegde elementen op het molenerf en de molenkade (hekwerken, kruipalen, verhardingen, groenaanleg etc.) in beeld te brengen zodat deze bij de planontwikkeling in het kader van de dijkversterking worden meegewogen.